

Altay Türklerinin Destanlarındaki Ölüm Teması Üzerine Bazı Tespitler

Mustafa Aça*

Özet

İnsan hayatının üç önemli aşamasından biri olan ölüm, coğrafya, kültür ve inanç faktörleri ayırt edilmeksizin tüm toplumların sanatsal yaratmalarında önemli bir yer edinmiştir. Ölüm, sanatta kimi zaman eserlerin asıl konusunu oluştururken, kimi zaman da diğer konular paralelinde çeşitli vesilelerle karşılaşılan ikincil bir konu olmuştur. Ölümü bu derece popüler kılan unsurların başında korku ve itaat gibi beşeri duygular yer almaktadır. Zira çoğu inanca göre ölümle birlikte canlılık sona erecektir; öte yandan yeni ve sonsuz bir hayat başlayacaktır.

Türk kültürünün çeşitli coğrafya, inanç ve kültür muhitlerindeki yansımalarına bakıldığında ölümle ilgili inanış ve uygulamaların diğer toplumlardaki gibi yaygın olduğu görülmektedir. Bu bağlamda arkaik ve mitolojik unsurları ile Türk destancılık geleneği içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan Altay Türklerinin destanlarında, ölümle ilgili oldukça dikkat çekici inanış ve uygulama kodları mevcuttur.

Makalede Altay Türklerinin destanlarında ölümün işleniş biçimi, ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası şeklinde üç kesite ayrılarak incelenmiştir. Çalışmaya dönük malzeme Alıp Manaş, Maaday Kara, Altay Buuçay, Er Samır, Ak Tayçı, Malçı Mergen, Kozın Erkeş ve Almıs Kaan adlı destanlardan temin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Altay Türkleri, ölüm, destan, gelenek, inanç.

* Okutman, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Giresun
mustafaaca@hotmail.com

Giriş

Antropoloji, sosyoloji ve folklor gibi bilim disiplinleri içinde hayatın geçiş dönemleri çoğu zaman doğum, evlilik ve ölüm şeklinde formüle edilmiştir (bk. Örnek 1995: 131-240, Örnek 1979: 11, Acıpayamlı 1974, Boratav 1994: 143-203). Hayatın her bir geçiş dönemi, birbiri içine girmiş, oldukça girift ilişkiler taşıyan bir dizi inanış ve bu inanışlar çerçevesinde ortaya konulmuş uygulama kalıpları ile kuşatılmıştır. İnsan hayatının başlangıcı olan doğumdan, hayatın sonu anlamını taşıyan ölüme kadar geçen zaman zarfında, toplumların kendi sosyokültürel yapıları içinde ortaya koydukları çok sayıda inanış ve bu inanışlar etrafında şekillenen kalıp davranış dikkati çekmektedir.

Ölüm, toplumların insan ve toplum hayatı etrafında şekillenen sözlü üretimlerinde de ciddi bir şekilde yansımaları bulmuştur. Atasözü ve deyim gibi kalıplaşmış sözlerin yanı sıra, başta destan ve halk hikâyesi olmak üzere çeşitli anlatılarda da görülen ölüm teması, bu yazıda Altay Türklerinin kahramanlık destanlarındaki (Alıp Manaş, Maaday Kara, Altay Buuçay vd.) yansımaları bağlamında ele alınacaktır. Ölüm temasının Altay kahramanlık destanlarındaki yansımalarını ölüm öncesi, sırası ve sonrası bağlamında ele almadan önce Altay Türklerinin destanları ve destancılık geleneği hakkında kısa bir bilgilendirme yapılacaktır. Bu bilgilendirmeyi, Altay Türklerinden tespit edilen çeşitli destanlardaki ölümle ilgili unsurlar izleyecektir.

Altay Türklerinin Destancılık Geleneği

Altay Türkleri arasında destan ve masal türünden sözlü eserleri karşılamak üzere *çörçök* terimini veya sadece destan için *kay çörçök* terimi kullanılmaktadır. Destan anlatıcıları *kayçı*, destan icrası *kayla-* olarak adlandırılmaktadır (Ergun 1997: 19-20). *Kayçı* terimi diğer Güney Sibiry Türk toplulukları arasında “destan anlatıcısı” anlamında kullanılmaktadır. Kayçılar, *topşuur* veya *jadagan* adı verilen enstrümanları ile oba oba dolaşarak destanlarını anlatmaktadırlar (Aça 1998: 7). Kayçıların destan anlatabilecek olgunluğa erişebilmeleri için düş görmeleri, geleneğin önemli bir parçasıdır. Rüyada destan kahramanı ya da *tayga eezi* gelmekte, kayçıya destanı öğretmektedir. Düşten uyanan kayçının, usta bir kayçı yanında eğitim görerek olgunluğa eriştikten sonra, halk önünde destan anlatmasına izin verilmektedir. Bu şekilde yetişen destancılar, *oygor kayçı* (kutsal kayçı) kabul edilmektedir. Bu karmaşık yapıyı, Türk dünyası destancılık geleneğinin genelinde küçük farklılıklarla görmek mümkündür. Bu durumun Anadolu sahası aşıklık geleneğindeki hak âşığı veya badeli âşık kavramla-

ıyla ilişkisi açıkça görülebilmektedir. Kayçıların en belirgin özellikleri destanları icra biçimleridir. Destan anlatıcısı, özel bir gırtlak ezgisine dayalı icrası sırasında, destanı bütünüyle yaşamakta ve dinleyicilere de yaşatma çabası içerisinde olmaktadır. Kayçı, bunu sağlamak için gerek fiziksel, gerek işitsel ve gerekse dramatik öğelerden bir bütün olarak yararlanmaktadır (Dilek 1998: 309-310).

Altay Türklerinin destanları, konuları ve ifade biçimleri bakımından Türk sözlü edebiyatının arkaik özelliklerini de bünyelerinde taşımaktadır. Mit, destan ve masal üçlemesinde bir bütünü temsil etme kabiliyetine sahip olan Altay destanları, geleneksel Türk inanış ve düşünüş kalıplarına, farklı din (Lamaizm) ve kültürlerle (Moğol vd.) ait bazı konuların da eklenmesiyle oldukça zengin bir külliyyat oluşturmaktadır (Aça 2000: 11-22).

Ölüm temasının Altay destanlarındaki yansımalarını ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası başlıklarıyla değerlendirmek mümkündür.

Ölüm Öncesi

Tıbbî literatürde *ante-mortem* olarak bilinen ölüm öncesi, canlı hayatının son dönemlerinin ifade edildiği ve yaşam-ölüm çizgisi arasındaki kritik geçiş sürecinin yaşandığı dönem olarak kabul edilebilir. Bu evrede, hayatın sonunun geldiğine delalet eden fizyolojik, psikolojik ve hatta parapsikolojik değişimler gözlenir.

Ölümün Sezilmesi ve Savuşturulması: Bu durumu bazı Türk halk anlatmalarında kahramanların ölümlerinin önceden belli olması veya bu yolda belirtilerin ortaya çıkması şeklinde gözlemek mümkündür. Bu belirtiler arasında, kahramanın fiziksel ve ruhsal açıdan güçsüz düşmesi ilk sırada yer alır. Güç ve iktidara dayalı bir hayatın sonrasında düşüş olarak nitelendirilebilecek bir süreci yaşayan kahraman, bedenün ücre yerlerinde veya beden dışında gizlenen *can ya da ruhun* bertaraf edilmesi ile ölür (Eliade 1999: 247).¹ Kahramanın veya düşmanın ruhunun, *Er Töştük* destanında olduğu gibi, bazen kahramanın atının, bazen de ilahi yardımcılarının çabasıyla geri geldiği ve canlılığın yeniden sağlandığı görülebilmektedir. Bu durum kimi zaman da *Alıp Manaş*'ta olduğu gibi uzun süreli mahrumiyet veya hapisle ifadesini bulabilmektedir.

Altay Türklerinin destanlarında kahramanların yakınları (annesi, babası, eşi vb.) veya kutsal özellikler taşıyan hâimleri (ihtiyarlar, atlar vb.), çoğu zaman kahramanın öldürüleceğini sezer ve ölümü bertaraf edici önlemler almaya çalışırlar. Ölümün sezilmesi ile ilgili unsurlardan bazıları şöyledir:

Er Samır destanında babasının kendisine verdiği toprakları idare eden destan kahramanı, ava çıkma arzusuna kapılır. Karısı Altın Tana, Er Samır'ın ava çıkararak yurdundan ayrılmasına ısrarla karşı çıkar; ancak eşini bu arzudan vazgeçiremez. Er Samır, rıza almadan yurdundan ayrılırken Altın Tana şunları söyler:

Kara ormana gidince, / Nasıl geri döneceksin? / Bugün ava gitme... / Bugün avlanmaya gidersen / Birimizden biri ölür (Dilek 2002: 35).

Er Samır, yurdundan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Erlik'in damatlarından Kara Bökö yurdu basar ve Altın Tana'yı kaçıtır. Durumu haber alan ve eşinin rızasını almadan yurdundan ayrılan Er Samır, çoğunluğu yeraltı dünyasında olmak üzere uzun süreli bir mücadeleye girişir. Bu mücadele eksenli, *Dede Korkut Kitabı*'ndaki Salur Kazan'ın evinin yağmalanışını anlatan boyun da konusunu oluşturmuştur (Ergin 1994: 95-115).

Ölümün sezilmesi ile ilgili başka bir örnek de *Ak Tayçı* destanında yer almaktadır. Ak Tayçı, öldürüleceğini sezdiği için, yeraltındaki yurdunda yaşayan Temir Kağan'ın düğün davetine katılmak istemez. Ancak en sonunda bu davete katılmaya karar verir. Temir Kağan'a eğlencelerin yapıldığı yeri soran Ak Tayçı, Temir Kağan'ın tuzaklarıyla yüzleşeceği Ak Saray'a gönderilir. Temir Kağan tarafından yeryüzünden kaçırılarak eş edinilen kadın durumu sezerek kocasına şöyle yalvarır:

Gözü ateşli yaratılmış, / Kabiliyetli, yakışıklı yaratılmış, / Bu garibi nasıl öldüreceksin! (Dilek 2002: 148).

Kadının Temir Kağan'a söylediği bu sözleri Ak Tayçı da duyar ama duymamış gibi davranır. Bu şekilde kendini bekleyen akıbetten haberdar olan kahraman başına geleceklere karşı hazırlıklı olur.

Ak Tayçı destanının başka bölümlerinde de ölümün sezilmesi ve bertaraf edilmesi ile ilgili unsurlara rastlanmaktadır. Ak Tayçı'yı çocukken kaçıranak büyüten Ak Börü, artık delikanlı olan evladına gerçekleri anlatıp esas yurduna gönderirken Erlik Bey'le Temir Kağan'ın gün gelip kendisini öldürmeye kastedeceklerini ve buna daha yolda iken başlayacaklarını, bunlara karşı hazırlıklı olmasını şu sözlerle söyler:

Senin yüzün güzelmiş, / Böyle yakışıklı bahadırın / Ölümü nasıl olur?" / Onlara şöyle cevap ver: / "Yalnız insanın ölümü / Şiddetli soğuktan olur herhalde, / Bindiğim atımın üstüne / Yapışıp donup kalırım (de) (Dilek 2002: 122-123).

Ak Börü'nün bu sözlerinin koruyucu birer efsun olduğu bir süre sonra anlaşılır. Ak Börü'nün yanından ayrılıp hızla giderken önce yüz gelinle ardından da yüz al donlu atıyla karşılaşan Ak Tayçı, kendisine yöneltilen sorulara öğretildiği gibi cevaplar verir. Yoluna devam eden Ak Tayçı, Ak Börü'nün kendisine öğrettiği sihir yardımıyla parmağından çıkardığı kanı sarı kargısına sürüp kışı getirir, kendisi ise karakavağın içine girerek kıştan kurtulur. Uzun süre burada kaldıktan sonra yaktığı ateşte sarı mızrağını ısıtarak yazı getirir. Dönüş yolculuğu sırasında daha önce karşılaştığı gelinlerin ve atlıların donmuş bedenleri ile karşılaşır (Dilek 2002: 123-127).

Altay Türklerinin destanlarında kaotik özellikler taşıyan hükümdarlar, iktidarlarını kaybetme korkusu ile ileride kendilerine rakip olabileceklerinden şüphelendikleri kahramanları yerine getirilmesi zor olan görevlerle ölüme gönderirler. *Malçı Mergen* destanında Arslan Kağan, küçük damadı Malçı Mergen'i sözü edilen sebepten ötürü öldürmeye niyetlenir. Onu doğrudan öldürmek yerine eskiden yaşadığı gök denizin kıyısında bıraktığı gök tosunu almaya gönderir. Malçı Mergen, görevi yerine getirmek için yurdundan ayrılmadan önce karısı Ak Şaŋkı'dan, getirmeye niyetlendiği tosunun gök denizin iyisi olduğunu, dolayısıyla da kayınpederinin niyetinin kötü olduğunu öğrenir. Ak Şaŋkı'dan boğayı nasıl alt edeceğini öğrenen Malçı Mergen, bu tehlikeli görevi yerine getirmeyi başarır. Malçı Mergen başka tuzaklarla da karşılaşır; hepsinden de karısı Ak Şaŋkı'nın yardımları ve tavsiyeleriyle kurtulur (Dilek 2002: 240-250).

Alıp Manaş destanında Ak Kağan'ın kızını almak için yurdundan ayrılan Alıp Manaş, ailesinin sevgilerini önemsemez. Yolculuk sırasında coşkun akan bir suyun kenarına gelir ve suyun kenarında kayığıyla bekleyen ihtiyardan kendisini karşı kıyıya geçirmesini ister. İhtiyar, Alıp Manaş'ı kıyıya geçirirken daha önce aynı niyeti taşıyarak yollara düşen ve bir daha haber alınamayan yiğitleri hatırlayarak ağlamaya başlar. Alıp Manaş'ın da diğerleri gibi dönmeyeceğini düşünen ihtiyar, durumu kahramana anlatır. Alıp Manaş, dokuz köşeli bakır okunu ihtiyara vererek bu okun parladığı sürece ölmediğinin anlaşılmasını ister (Ergun 1997: 102-103). Alıp Manaş'ın ihtiyara verdiği dokuz köşeli bakır ok, destanda kahramanın ruhunu temsil eden unsurdur. Kahramanın evinden ayrılırken yaşadığının ispatı olacak nesnelere bırakması motifi, Türk halk anlatmalarında sıkça karşılaşılan bir motiftir. Anadolu sahası halk hikâyelerinde ve masallarında bu konuda çok sayıda örnek vardır (Aça 1998: 363-364).

Yine aynı destanda, Alıp Manaş'ın göğü ve yeri dinleyip sesler duyabilen Ak-Boz atı, Ak Kağan'ın kızını almak üzere giden Alıp Manaş'ı kötü bir akıbetin beklediğini sezer. Alıp Manaş'a yola devam ettiği takdirde öleceğini söyler. Bu sözlere hiddetlenen Alıp Manaş, atını döver. Gördüğü kötü muameleden ötürü zayıf düşen Ak-Boz yine de gelecek kötülöklere karşı temkinli olur (Ergun 1997: 105-106).

Kozın Erkeş destanında, Karatı Kaan'ın kızı Bayım Sur'u alıp kendine eş yapmak için obasından ayrılmaya karar veren Kozın Erkeş, halkının rızasını almasına rağmen, ihtiyar annesinin rızasını alamaz. İhtiyar kadın, oğluna giderse Karatı Kaan'ın kendisini öldüreceğini anlatmaya çalışır. İhtiyar kadın, kılık değiştirerek defalarca oğlunu yolundan çevirmeye çalışsa da başarılı olamaz. Kozın Erkeş, her defasında ihtiyar annesini obaya bırakıp yolculuğuna devam eder (Aça 1998: 554-557).

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Bayım Sur'un babası Karatı Kaan'ın ve taliplileri Cedi Sapar kardeşlerin elinden alıp kaçan Kozın Erkeş, obasına dönmek üzere yola koyulur. Karatı Kaan kaçakların peşinden adamlarını göndererek zorla alıp gelmelerini; beceremezlerse tatlı dille kandırmalarını tembihler. Karatı Kaan'ın altı müzisyeni ile altı şarkıcı kızı Kozın Erkeş'le Bayım Sur'u bulduktan sonra güzel sözlerle Kozın Erkeş'i kandırıp Karatı Kaan'ın yanına dönmeye ikna ederler. Babasının kötü niyetini sezen Bayım Sur, Kozın Erkeş'in gitmesini engellemeye çalışır ancak başarılı olamaz. Son çare olarak babasının hazırladığı tuzağın ayrıntılarını ve bu tuzaktan nasıl kurtulacağını anlatır (Aça 1998: 570-575).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Altay destanlarının kahramanları, ölüm ya da felaketi önceden sezen ya da anlayan yardımcı tipler vasıtasıyla kendilerini bekleyen tehlike ve ölümlerden kurtulmaktadırlar. Bu yardımcı tiplerin başında ise atlar, eşler ve anneler gelmektedir. Bu yardımcı tipler, sadece kahramanı tehlike ya da ölüm karşısında uyarımazlar, aynı zamanda, bu tehlikeler karşısında ne yapması gerektiğini de söylerler. Uyarılara önem vermeyen kahramanlar ise çıktıkları yolculuklar sırasında ya zindanlara düşerler ya da geçici bir ölüm süreci yaşarlar.

Ölümü Çağrıştıran Belirtiler: Altay Türklerinin destanlarında ölümü çağrıştıran belirtiler arasında ilk sırada, destan kahramanının yoldaşı olan atının sezgileri yer almaktadır. Bunun dışında hayvanların kaçışması, kahramanı efkâr basması gibi başka belirtiler de dikkati çekmektedir.

Kozın Erkeş destanında ömrünün sonunda bir erkek evlat sahibi olan Ak Bökö, oğlunun doğumundan duyduğu mutlulukla ava çıkar. Av sonrasında yurduna dönmek için yola koyulan Ak Bökö, yedi dallı kutsal ağacın altına gelir. Burada et kızartıp, topşuurunu çalıp yurdunu ve yedi dallı ağacı överken ağaçtan bir damla topşuurun kılına düşer. Yukarıya bakan Ak Bökö kayın ağacının sözleri karşısında dayanamayıp ağladığını görür. Bunun üzerine ölümünün yaklaştığını sezer ve uykusuz bir gecenin ardından hızla obasına döner. Ak boz atı, at direği yanına yıkılan Ak Bökö, oğluna *Kozın Erkeş* adını koyduktan kısa bir süre sonra ölür (Aça 1998: 551).

Karatı Kaan ve Cedi Sabar kardeşlerin kendisine hazırladıkları tuzaktan karısı Bayım Sur'un yardımıyla kurtulan ve kaçıp giden *Kozın Erkeş*, bir süre sonra kutsal ağacın altında atını bağlayıp uykuya dalar. Bu sırada *Kozın Erkeş*'i bulamayan Bayım Sur, kocasının dostu Kodur Uul'dan yardım ister. Baştan beri Bayım Sur'da gözü olan Kodur Uul, *Kozın Erkeş*'i arar ve onun kutsal ağaç altında uyuduğunu gördükten sonra durumu Karatı Kaan'a bildirir. Kodur Uul, Karatı Kaan'ın askerleri ile birlikte kutsal ağacın yakınlıklarına geldiği zaman *Kozın Erkeş*'in kızıl konur atı kötülüğü sezer ve sahibini uyandırmak için turnağıyla kutsal ağacın kenarını oyar ancak sahibini uyandıramaz. Kızıl konur atın gözyaşı dökmesi de çare etmez. Kodur Uul ve beraberindeki askerler önce *Kozın Erkeş*'e ok yağdırırlar. Sonrasında ise Kodur Uul kemeriyle *Kozın Erkeş*'in etini parçalar. Kendisine gelen *Kozın Erkeş* bu yapılanlardan ancak küçük yaralar almıştır (Aça 1998: 580-583).

Maaday Kara destanında yaşlı Maaday Kara derin bir uykuya dalmış uyumak-tayken karısı Altın-Targa, Maaday Kara'yı uyandırır. Çünkü Maaday Kara'nın halkı yurtlarından göçüp gitmiş, sürüler de otlakları terk ederek kayıplara karışmıştır. Durumu gören Maaday Kara, savaş silahlarını kuşanır ve halkıyla hayvanları geri almak için yola koyulur. Oba halkının göçü ve hayvanların kaybolup gitmesi, obada bir felaketin yaşanacağı, yaşlı bahadırın ya tutsak edileceği, ya da öldürüleceği anlamına gelmektedir. Nitekim çok geçmeden Maaday Kara'nın obası Kara Kula Kağan'ın saldırısına maruz kalır. Destanın kimi varyantlarında yaşlı Maaday Kara, düşmanı tarafından esir edilip götürülürken, kimi varyantlarda öldürülmektedir. Emine Gürsoy Naskali tarafından yayımlanan varyantta (krş., Bekki 2007) oğulları Kögüdey Mergen tarafından düşman elinden kurtarılan yaşlı Maaday Kara ile karısının ölümünden önce altın yapraklı bereketli kavağın batı yönüne eğildiği görülmektedir. Bu durum yaşlı ana babanın yakında öleceğine yorulmaktadır. Nitekim çok geçmeden yaşlı ana baba ölmektedir (Naskali 1999: 21).

Yukarıda ifade edilen belirtilerin dışında, destan kahramanlarının yaşlanmalarına ve ölümlerinin yaklaştığına dair ipuçları veren fizyolojik değişimler de bu bağlamda değerlendirilmelidir. *Alms Kaan* destanının hemen girişinde yetmiş yıl süreyle yurduna hükmeden Alms Kaan'ın yaşlılığı ve ölümünün yaklaşması, şu ifadelerle tasvir edilmiştir.²

Alms Kağan ağlayıp inleyip / Dünyaya lanet okuyup / Çağlar boyunca yaşadı / Kemiği sertleşti / Kuzgun gibi kara başı / Ak sis gibi ağardı / Keskin kılıç gibi sert dişi / Kırılan güçsüz dallar gibi. / Geçmişini unuttu, / Öleceği günü bekledi. / Güzel günler tükendi, / Ecel günü yakınlaştı (Gül 2008: 1-2).

Sürülerin felaketi, başka bir deyimle ölümü önceden sezerek buldukları yerden ayrılmaları, hayvanların olağan dışı davranışları (aşırı tedirgin olmaları, gece gündüz durmadan ulumaları, vd.), Anadolu Türkleri arasında da bir tehlikenin habercisi olarak yorumlanmıştır. Türk insanının bu inancı, Altay destanlarında da temel bir motif olarak kullanılmıştır. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, kutsal ağaçların ağlaması da kahramanların yakın bir gelecekte ölecekleri anlamına gelmektedir. Ağaç kültü inancıyla ilişkilendirebileceğimiz bu durum, Altay destanlarına özgü bir motiftir.

Yerine Can Bulma: İncelediğimiz destanlardan sadece *Ak Tayçı* destanında karşılaştığımız bir motifte Ak Tayçı'yı elde etmek isteyen Ak Börü, Ak Tayçı'nın babası Ak Bökö'yü atından düşürür ve zebun eder. Bu sırada aralarında şöyle bir diyalog yaşanır:

Er vücudum yaşlanıp da, / Ölüm vaktim geldiğinde, / Altayın hayvanı da beni yıktı, / Öldürecekse çabuk öldür. / Öldürmeyecekse eziyet etme! / (...) / *"Ölmeyip dünyada kalmak istersen, / Canın için neyini verirsin?"* / *"Ak malımdan mal vereyim, / Halkımdan bölüp vereyim!"* / (...) / *"Öyle şeylere ihtiyacım yok."* / *"Altın Topçı eşimi al."* / (...) / *"İhtiyar eşine ihtiyacım yok."* / (...) / *"Ak Boro atımı al."* / (...) / *"Ölecek atına ihtiyacım yok."* / (...) / *"Tek oğlunu veriyor musun?"* / (...) / *"Almaya niyetlendiysen al, / İlk çocuklarımı da büyütemedim!* (Dilek 2002: 115-116).

Böylece Ak Bökö kendi hayatına karşılık olarak oğlu Ak Tayçı'yı Ak Börü'ye verir. Benzeri bir motifi, Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer alan *Deli Dumrul* da da görmek mümkündür. Meydan okuduğu Azrail'e yenik düşen Deli Dumrul, kendi hayatına karşılık olarak sırasıyla annesine, babasına ve sonunda da eşine gider. İçlerinden yalnızca eşi kendi hayatını feda etmeyi kabul eder. *Er Töştük* destanının Kazak Türklerine ait bir varyantında da Ernazar, kendisini öldürmek isteyen peri kızı Bektörî'ya

hayatına karşılık önce mallarını sonra da sekiz oğlunu almasını teklif eder; fakat Bektarı teklif edilenleri kabul etmez. Çaresiz kalan Ernazar, doku-zuncu oğlu Er Töştük'ü vermeyi teklif eder ve böylece hayatını kurtarır. (Aça 2002a: 133-134).

Ölüm Anı

Altay Türklerinin destanlarında, ölüm anının ayrıntıları içinde ölüme neden olan etkenler de ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Ölüme Neden Olan Faktörler: Altay destanlarında ölüme neden olan etkenlerin başında savaş, ihanet, tuzak ve intikam yer almaktadır. Yakın akrabaları başta olmak üzere, güvenilir adamları tarafından ihanete uğrayan destan kahramanı, akıbetinden kaçamaz.

Altay Buuçay destanında çıktığı avdan altmış yıl sonra dönen destan kahramanı, Aranay ve Şaanay adlı düşmanlarıyla işbirliği yapan karısının ve kızının ihanetine uğrar. Yurduna döndüğü gün ailesi tarafından sarhoş edilen Altay Buuçay, Aranay ile Şaanay tarafından öldürülür. Yeniden dirilen Altay Buuçay, karısı ve kızının yardımıyla hayatına kasteden Aranay ve Şaranay kardeşlerden intikamını alır (Dilek 2002: 206-221; yakın akrabaların ihaneti hakkında bk. Aça 1999: 18-23).

Malçı Mergen destanında kayınpederi Arslan Kağan'ın kendisine hazırladığı tuzağı karısı Ak Şańkı yardımıyla öğrenen Malçı Mergen, düzenlenen ziyafette kendisine verilen zehirli içkiyi içmek üzere iken atının uyarısıyla kurtulur ve bu içkiyi Arslan Kağan'a ve diğer altı damadına içirir (Dilek 2002: 245-250).

Kozın Erkeş destanında karısı Bayım Sur'un tavsiyelerini tutmayıp Karatı Kaan'ın meclisinde kendisine sunulan zehirli içkiyi içen Kozın Erkeş, bir süre sonra şuurunu yitirir. Karatı Kaan ve Cedi Sabar kardeşler onu bir demir kafese hapsederek kafesi ateşe verirler. Kafes alev almak üzere iken boz sıçan olup yer altından gelen Bayım Sur, ağzındaki suyu Kozın Erkeş'in suratına püskürtür ve kendine gelmesini sağlar (Aça 1998: 577-578).

Verilen örnekler de göstermektedir ki, Altay destanlarının kahramanları sadece dışarıdan gelen tehditlere karşı mücadele etmemektedirler. Onları tehdit eden unsurlar arasında yakın akrabaların ihanetleri önemli bir yere sahiptir. Destan metinlerinden, ihanet eden yakın akrabaların destan kahramanları tarafından çoğunlukla korkunç bir şekilde cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır.

Ölüm Biçimi: Çeşitli sebeplerden ötürü ölümlerle yüzleşen destan kahramanlarının ölüm biçimleri de Türk inaniş ve düşünüş kalıpları açısından dikkat çekici unsurlar taşımaktadır. Ölüm biçimi ile ilgili tespitlerden bazıları şunlardır:

Er Samır destanında, Kara Bökö'yü öldürmeye çalışan kahraman, bunu bir türlü başaramaz. Kara Bökö'nün kanı yeryüzünü kaplamış ancak canı çıkmamıştır. En sonunda Kara Bökö kendi paçasında saklı olan çelik bıçakla kendini öldürmesi için Er Samır'a yalvarır. Er Samır ancak bu çelik bıçakla Kara Bökö'nün canını alır (Dilek 2002: 81).

Düşmanın canının ancak tek şekilde alınabilmesi, makalenin önceki bölümlerinde belirtilen ruhun başka bir yerde muhafaza edilmesi (dış ruh) inanişinin izlerini taşımaktadır. *Can* gizli tutulduğu yerden çıkarılmadıkça veya ifşa edilmedikçe çıkmamaktadır (Duymaz 2008: 10-11). Bu durumu, *Ak Tayçı* destanında da görmek mümkündür. Erlik'le birlikte hareket eden Temir Kağan, Ak Tayçı ile yeraltı dünyasında giriştiği mücadelede mağlup olur. Kamçıyla Temir Kağan'ın etini kemiğinden soyan ancak canını almayı başaramayan Ak Tayçı, sekiz dallı kavağı başından tutup yarararak kutsal kavağa ekler. Demir kavağı yarılan yerinden tekrar düzelterip iyice sıvazlar. Temir Kağan'ın etinden ayrılan kemikleri ancak bundan sonra sakız gibi erir (Dilek 2002: 155).

Altay Türklerinde ruh veya canın saklandığı yer çoğu zaman kemik veya kemik iliği olarak kabul edilir. Nitekim *Altay Buuçay* destanındaki Aralay ve Şaralay, Altay Buuçay'ı öldürdükten sonra dağılan kemiklerini bulup yakmak için geri gelirler ama kemikleri bulamazlar. Yurtlarına geri dönerek kemikleri yaktıkları yalanını söylerler (Dilek 2002: 211). Destanın devamında Altay Buuçay sadık yardımcıları tarafından kemikleri birleştirildikten sonra yeniden hayat bulacak ve intikamını alacaktır³.

Ölüm biçimi ile ilgili başka bir unsur da *Kozın Erkeş* destanından tespit edilmiştir. Yakın dostu Kodur Uul'un karısı Bayım Sur'un kendisini öldürtmek istediği şeklindeki yalanına inanan Kozın Erkeş, bu utançla yaşamaktansa ölmenin daha iyi olacağını söyler. Kodur Uul'un işini tamamlamasını yani kendisini öldürmesini söyler. Kodur Uul kılıcını Kozın Erkeş'in boynuna vurur ancak kılıç parçalara ayrılır. Bunun üzerine sarı saplı elmas kılıcını vererek bununla kendisini öldürmesini söyler. Kozın Erkeş yere uzanır ve Kodur Uul'a kendisini nasıl öldürmesi gerektiğini tarif eder. Tarifi uygulayan Kodur Uul, Kozın Erkeş'i öldürür (Aça 1998: 584-585).

Almış Kağan destanında ise küçük oğlu Cılanaş Uul'u öldürttüğünü zanneden Almış Kaan, duyduğu pişmanlığa dayanamaz ve kahrından ölür (Gül 2008: 38-41).

Verilen örnekler de ortaya koymaktadır ki, olağanüstü bir güce, cesarete ve fiziksel özelliklere sahip olan destan kahramanlarının ölümleri de genellikle olağanüstü bir şekilde gerçekleşmektedir. Kahramanın sadece kendi silahı ile öldürülebilmesi, Altay Türklerinin destanlarının yanı sıra, diğer Türk topluluklarının anlatılarında da yaygın bir şekilde görülen önemli bir motiftir.

Ölüm Sonrası

Tıbbî literatürde *post-mortem* terimiyle karşılaşılan bu evrede, ruhun bedenden ayrıldıktan sonraki yolculuğu ile ilgili inanışlar veya beden-ruh bağlamında gerçekleştirilen uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Altay destanlarında bu aşama; ölüme hükmetme, ölüm haberinin iletilmesi ve ölüp dirilme gibi olgular doğrultusunda yansımasını bulmuştur.

Uzun Zaman Dönmeyen Kahramanın Ölümüne Hükmedilmesi: *Altay Buuçay* destanında karısı Ermen Çeçen ve kızı Caraa Çeçen ile vedalaşıp ava çıkan Altay Buuçay, aradan geçen altmış yıla rağmen yurduna dönme-yince karısı ve kızı tarafından öldü kabul edilir. Ermen Çeçen'in isteği üzerine Caraa Çeçen, babasının yurdunu ve kendilerini almaları için Aranay ve Şaanay'a elçi gider (Dilek 2002: 202-203).

Çıktığı seferden uzun bir süre dönmeyen kahramanın öldüğüne hükmedilmesi motifi, halk anlatılarının en yaygın motiflerindedir. Kanaatimizce bu motif, doğrudan savaşçı Türk topluluklarının sosyal yaşantısıyla bağlantılıdır. Anadolu Türklerinin geçmişinde, savaş cephelerine gidip de uzun süre dönmeyenlerin öldüğüne hükmedilmesi, eşlerinin başkalarıyla evlendirilmesi, giderken anne karnında olan çocuklarına kendi adlarının verilmesi ve öldü diye bilinen kişilerin yıllar sonra evlerine dönmesi, özel bir yere sahiptir. Savaşçı Altay Türklerinin de geçmiş dönemlerde zaman zaman benzer şartları yaşadığını düşünecek olursak, çıktıkları seferlerden uzun süre dönmeyen kahramanların öldüğüne hükmedilmesi motifinin sosyal yaşantı ile olan bağlantısını çok daha iyi anlamış oluruz.

Ölüp Dirilme: Daha önce de kısaca belirtildiği gibi, Güney Sibirya Türk topluluklarının destanlarında çok sık rastlanan motiflerden biri ölüp dirilmedir.⁴ Ölüp dirilme motifinin Altay destanları dışında Tıva ve Şor destanlarındaki yansımaları da araştırmacılar tarafından incelenmiştir (Ergun-Aça 2004, Ergun-Aça 2005, Ergun 2006, Aça 2011).

Türk destanlarının geneline bakıldığında, destanın başından itibaren çeşitli misyonları icra etmek üzere ortaya çıkan destan kahramanı, işlevlerini yerine getirmeden destan sona ermez. Destan kahramanı bazen, mücadeleleri süresince tuzağa düşürülmek veya ihanete uğramak suretiyle ölür; fakat destan içerisindeki misyonu tamamlanmadığı için çeşitli vesilelerle yeniden dirilir.

Diğer Güney Sibirya Türk destanlarında olduğu gibi Altay destanlarında da sadece Erlik ve Erlik'in hâkimiyetindeki kişiler tarafından öldürülen kahramanların diriltilebildiği görülmektedir. Bu da Erlik'in açgözlülüğü yüzünden ölenlerin diriltilebileceği, Erlik ve Ülgen'in kararıyla meydana gelen ölümlerde bunun yapılamayacağı inanişından kaynaklanmaktadır (Atnur 2010: 54).

Sibirya'daki Türk boylarına ait destanlarda öldürülmüş kişilerin diriltilebilmelerinin yolu onların kemiklerinin bulunmasından geçmektedir. Eski Türklerin öldürdükleri hayvanların kemiklerini kırmaktan çekindikleri, insanların ve hayvanların bu kemiklerinden tekrar dirileceklerine dair inaniş (Roux 2005: 48-50), Güney Sibirya Türk destanları bağlamında Altay destanlarındaki diriltmenin en temel özelliklerinden birini oluşturur. Kemikler toplandıktan sonra da kişi çoğunlukla büyü, ilaç veya kutsal su vs. ile dirilitilir (Atnur 2010: 57).

Karısı Ermen Çeçen ve kızı Caraa Çeçen'in ihanetiyle Aranay ve Şaranay tarafından öldürülen Altay Buuçay'ın kemikleri dağılır. Altay Buuçay'ın, avlanırken bindiği atı Bay Çookur, hayvan olatırken bindiği atı Kayçı Ceeren, savaşa giderken bindiği atı Kamçı Ceeren ile iki boz köpeği ve boz doğanı parçalanan kemikleri kurttan kuştan korurlar. Aranay ve Şaranay'ın bu kemikleri yakmaya geleceklerini sezen bu yardımcıları, kemikleri toplayıp emin bir yere saklarlar. Kamçı Ceeren, Altay Buuçay'ı yeniden diriltmek amacıyla ilaç bulmak için yollara düşer. Yer Ana'dan aldığı tavsiyelerle Dokuz Başlı Celbegen'in üç koyun büyüklüğündeki kızıl kahverengi benini koparıp alır ve Altay Buuçay'ın kemiklerinin ayrılan eklem yerlerine sürer. Benin artanını Altay Buuçay'ın ağzına sürünce Altay Buuçay yeniden canlanır. Altay Buuçay'ın diriltilmesinden sonra sıra, öldürülen oğlu Erkemel'in diriltilmesine gelir. Kamçı Ceeren, Erkemel'i diriltmek için ilaç aramaya başlar. Yer Anası'ndan, bunun ancak Teñeri Kağan'ın kızının getirilmesi ile mümkün olacağını öğrenir. Kamçı Ceeren, bunun üzerine Temene Koo'yu babasının gökteki yurdundan kaçırıp getirir. Temene Koo, kemikleri birleştirdikten sonra Erkemel canlanır (Dilek 2002: 210-216).

Alıp Manaş, Ak Kağan'ın yurduna yaklaşınca yorgunluktan uykuya yenik düşer. Adamlarıyla birlikte Alıp Manaş'ın bulunduğu yere giden Ak Kağan, ne yaptıysa da uyuyan Alıp Manaş'ı öldüremez. Bunun üzerine adamlarına bir çukur kazdırır. Ak Kağan, Alıp Manaş'ı çukura attırır. Dokuz ay boyunca uyuyan Alıp Manaş, bu sürenin sonunda uyanınca eli kolu bağlı vaziyette çukurda olduğunu fark eder. Gitmemesi için yalvaran annesi, babası ve karısının sözlerinde haklı olduklarını anlar. Alıp Manaş kuyuda yıllarca kalır. Ölüp dirilme motifinin hapsedilme gibi bir şekilde tezahür ettiği bu destanda, kahramanın Ak Boz atı, sahibini kurtarmaya niyetlenir. Denemeleri sonuçsuz kalan Ak Boz, derin uykuya dalar ve uykusunda Küler-Bay Kağan'ın yurdunda bulunan birbirine benzer üç altın dağın eteğindeki kutsal göldeki köpüğün Alıp Manaş'ı kurtaracağını görür. Bu köpük, sönen ateşi tutuşturabilmekte, ölen yiğide can verebilmektedir. Ak Boz, uzun uğraşlardan sonra altın köpüğü yutar ve uçarak oradan uzaklaşır. Altın köpüğün yardımıyla hem Ak Boz hem de Alıp Manaş, eskisinden on kat daha güçlü hale gelir. Alıp Manaş köpüğü yutar yutmaz bağlı olduğu demirleri koparır ve çukurdan kurtulur (Ergun 1997: 108-130). Kuyu veya çukura hapsedilerek ölüme terk edilme motifi, Kuzey sahası Türk destanlarında görülen ölüp dirilme motifinin daha yakın dönemlerdeki değişik bir ifadesi olarak kabul edilebileceği düşünülmektedir (Aça 2004: 8-18).

Diğer bazı destanlarda Ülgen veya Erlik'in ölünün diriltilmesine doğrudan müdahalede buldukları gözlemlenirken, burada yardım etmek yerine engel olmaya çalıştıkları dikkati çeker. Dikkat çekici başka bir unsur ise, canın alınmasına vesile olan bıçağın aynı zamanda ruhun geri getirilmesine de vesile olmasıdır. Burada zaman adeta geriye doğru işlemiş ve kozmos yeniden hayata geçmiştir.

Bayım Sur yeraltındaki kutsal su yardımıyla Kozın Erkeş'i iki kez diriltir (Dilek 2002: 283-284, 291-295). Fakat Bayım Sur son teşebbüsünde başarısız olunca Kozın Erkeş'in ölümüne sebep olan sarı saplı altın kılıcı kutsal suyla yıkayıp altmış ilaçla sıvazlayarak Kozın Erkeş'in yüreğine tutar ve onu diriltir (Dilek 2002: 297-298).

Defin: Makalede ele alınan destanlar içinde defin merasimine dönük en kapsamlı bilgi *Almıs Kaan* destanındadır. Bu bağlamda sadece anılan destandan örnekler verilecektir. Almıs Kaan küçük oğlu Cılanaş Uul'u kendisine rakip gördüğü için öldürtmek ister. Ancak Cılanaş Uul, son anda yengesi Ay Tana'nın yardımıyla ağabeylerinin elinden kurtulur. Ay Tana'nın tavsiyesiyle altı oğul, ölüm emaresi olarak bir köpeğin kanını Cılanaş Uul'un kanı diye Almıs Kaan'a sunarlar. Almıs Kaan küçük oğlu-

nun kanı zannettiği bu kanı içer; ancak bir süre sonra Almış Kaan pişmanlık duyar ve kahrından ölür. Almış Kaan'ın ölümünden sonra onun defin merasimi şöyle anlatılır:

Anlı şanlı Almış Kağan / Ak dünyayı lanetleyip, / Ayı güneşi lanetleyip, sitemleyip, / Ziyaretçileri üzümlere karşıladı. / Zamanı gelip, öldü. / Kuzgun inmez ormana götürüp, / Kamışını mezarını halk indirdi. / Saksığan uçmaz dağa götürüp, / Yeleli atını kurban etti (Gül 2008: 40-41).

Yukarıdaki tasvirde halkı tarafından öz evladını öldürmüş bir han olarak bilinen Almış Kaan'ın ücra bir yere defnedilmesi, bu suçtan ötürü cezalandırılması şeklinde yorumlanabilir. Zira mezar yerleri seçilirken genellikle halkın kolaylıkla ziyaret edebileceği dört yol ağzı gibi trafiği yoğun stratejik yerlerin tercih edildiği bilinmektedir. Destanda, defin işleminin kısaca anlatılması da dikkat çekicidir. Buna karşın cesedin ormanlık bir alana defnedilmesi, bu olumsuz havayı bir nebze olsun yumuşatmaktadır. Eski Türk topluluklarının mezar yeri tercihlerine bakıldığında ormanlık alanların öncelikli olduğu görülecektir. Orman ve özelde kutsal ağaç, Türk inanış sisteminde Tanrısallığın sembollerinden birisi olmuştur. Kutsal ağaç ruhun diğer dünyaya yolculuğunda adeta bir araç vazifesi üstlenmiştir (Ergun 2004: 310-314).

Almış Kaan'ın ölümünden sonra bilge gelin Ay Tana tahta çıkar ve Almış Kaan'ın karısı Ay Sulutay öldürülerek Almış Kaan'ın yanına defnedilir. Bu bölüm destanda şu şekilde anlatılır:

Almış Kağan'ın eşinin / Ölmez bedenini öldürerek, / Kayın ağacının tozuyla kundaklayarak, / Köknar ağacından tabut oyarak, / Dokuz kat örtülü / Dökme demir mezarda kuşaklayıp bıraktı. / Altmış yılda bozulmaz biçimde hazırlayıp / Altın gümüşle birlikte bıraktı. / Doksan yılda bozulmaz biçimde hazırlayıp, / İpek keçeyle sarıp sarmaladı. / Kağandan aldığı onca / Mallarını birlikte bıraktı, / Yıllar boyunca muhafaza ettiği, / Kap kacağını birlikte gömdüler (Gül 2008: 42-43).

Destanın bu bölümünde ölen hanın atının kurban edilmesi ve eşi Ay Sulutay'ın ayrıca öldürülerek kaymetli eşyalarla birlikte görkemli bir mezara defnedilmesi, arkaik bir inanış sisteminin izlerini taşımaktadır. Eski Türkler, ölümden sonra, insanın bu dünyadakine benzer bir hayat süreceğine, yiyip içeceğine, eğleneceğine, savaşıcağına kısacası; dünya hayatından pek de farklı olmayan bir yaşam süreceğine inanmaktaydılar. Defin şekilleri sosyal mertebeye, oymağın durumunda şu ya da bu dinsel etkinin baskın olup olmasına

ve son olarak da ilgili kişilerin arzularına göre değişmekteydi. Bunlar arasında sabit olan husus, ölü için ve hayatta kalanlar için mümkün olan en iyi koşulların yerine getirilmesiydi (Roux 1998: 221). Nitekim Ay Sulutay'ın defin merasiminde bu inanışın izleri açıkça görülmektedir (Eski Türklerdeki defin ritüeli hakkında bk. İnan 1992: 46-47, Rasony 1971: 28).

Ölüm Sonrasında Obada Görülen Değişiklikler: Kahramanların ölümünden sonra obalarındaki *kutun* sona ermesi ve kıtlığın hâkim olması, ölümün beraberinde getirdiği felaketler olarak belirtilmektedir. Kahramanların uzun yolculuklara çıkmaları, tutsak düşmeleri gibi nedenlerle kendisini göstermeye başlayan kaos, ölümle birlikte doruğa ulaşmaktadır. *Dede Korkut Kitabı*'nın bey ve yiğitleri düşman eline tutsak düştüğünde gölgeliye kaba ağaç kuruyup yeşermez, çağıl çağıl akan akıntılı sular kesilip akmaz olur. Başka bir ifadeyle oba ya da ilde kaos egemen olur. Bu durum ancak tutsak olan Oğuz bey ya da yiğidinin tutsaklıktan kurtulup obasına dönmesiyle değişmekte, yeniden düzen egemen olmaktadır.

Altay Buuçay'ın ihanet sonucu öldürülmesinin ardından yurdu Aranay ve Şaranay tarafından talan edilir; halkı zulme uğrar, serveti yağmalanır. Üstelik Altay Buuçay'ın karısı Ermen Çeçen, Aranay'la; kızı Caraa Çeçen de Şaranay'la kendi rızalarıyla evlenir (Dilek 2002: 209-211).

Ölümün Aile Bireylerine İletilmesi: *Alıp Manaş* destanında, yıllar boyunca Ak Kaan tarafından hapsedilen Alıp Manaş'ın akıbeti ailesi tarafından merak konusu olur. Bu amaçla Alıp Manaş'ın dostu Ak Köböñ haber getirmek üzere gönderilir. Ak Köböñ'ün gönderilmesinde Alıp Manaş'ın kazlar yardımıyla gönderdiği haber etkili olur. Alıp Manaş'ı tutsak edildiği çukurda bulan Ak-Köböñ kendisine kazlarla selam göndermediği gerekçeyle Alıp Manaş'ı ölüme terk eder. Amacı Alıp Manaş'ın karısı Kümüjek Aru'ya sahip olmak olan Ak Köböñ, dönüş yolunda insan kemikleri toplar. Yurda dönünce Alıp Manaş'ın öldüğünü, getirdiği kemiklerin de ona ait olduğunu belirtir. Bu yalana inanan aile bireyleri yas tutar ve ağıtlar yakar (Ergun 1997: 117-120). Anılan metindeki kemik, ölüm haberini vermenin bir aracı olmanın yanı sıra, aslı olmayan bu haberin doğruluğunu ispatlama çabasının da bir aracıdır. Yalan ölüm haberin doğruluğunu göstermek için kullanılan kemik, *Dede Korkut Kitabı*'nın Bamsı Beyrek'le ilgili boyunda, kanlı gömlek biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Ergin 1994: 132).

Sonuç

Yukarıda yapılan tespit ve değerlendirmeler de göstermektedir ki, Altay Türklerinin ölüm etrafında geliştirdikleri inanış ve uygulamalar, destanlara da yaygın bir biçimde yansımıştır. Bir toplum içinde yaşayan ve sosyal bir varlık olan destancının, bir destanı meydana getirip icra ederken içinde yaşadığı toplumun gerçekleri ya da şartlarından bağımsız kalması mümkün değildir. Zaten destanların ortaya çıkış süreci hakkındaki yorumlar bile tek başına destancı ile destanın toplumla olan doğrudan ilişkisini ortaya koymaya yetecektir. Bu nedenle, toplumun bir bireyi olan ve o toplumun şartlarından doğrudan etkilenen bir sanatkarın dilinde ve “topşuur”unun telinde hayat bulan bir destanda ölümle ilgili algılama ve uygulamaların yer alması kadar doğal bir şey olamaz. Destanlarda anlatılan olayların çoğu, Sibiryâ Türklerinin gündelik hayatlarına dair önemli ipuçları bulundurmaktadır. Er Samır’ın ava çıktıktan sonra obasının yağmalanması ve karısının kaçırılması, bunun tipik bir örneğidir. Bu durum, kahramanlık destanlarının konularını büyük oranda toplum hayatından aldığını, bu olayları mübalağayı, hayal gücünü, edebi sanatları vd. içeren epik bir metin biçiminde aktardığını ortaya koymaktadır.

Altay destanlarında, savaşçı bir toplumun doğası gereği, ölüm teması yaygın bir şekilde yer almaktadır. Çoğunlukla dışarıdan gelen ölümlere, içeriden kaynaklanan ölümler de eklenmektedir. Rakip ya da düşmanların neden olduğu ölümlerin yanı sıra, ihanet eden ve düşmanlarla işbirliğine giden yakın akrabaların neden olduğu ölümler de hiç eksik değildir. Bu durum, bir toplumun hem dışa hem de içe dönük bir çatışma yaşayabileceği gerçeğine vurgulamaktadır. Bu tespit bize, destanın toplum ve bu toplumun yaşadıklarıyla olan doğrudan bağlantısını bir kez daha hatırlatmaktadır.

Altay destanlarında sık sık görülen ölüm teması, destan dinleyicisini karamsarlığa sürüklememektedir. Ölüm, kesin bir son değildir. Haklı olan kahramanın mücadelesi ölümle son bulmamakta, yarım kalan mücadelelere ölüp dirildikten sonra da devam edilmektedir. İyiliği, düzeni ve adaleti temsil eden kahramanlar, düşmanlarıyla girdikleri mücadelelerde büyük sıkıntılar çekmekte, hatta öldürülmektedirler. Fakat her durumda en son gülenler de yine onlar olmaktadır. Bir şekilde öldürülen kahramanlar, ilahi güçler veya diğer yardımcı güçler (eşler, atlar, vd.) tarafından hayata döndürülüp mücadelelerini kaldıkları yerden sürdürmektedirler. Destanların sonunda, kötülüğün timsali güçleri ortadan kaldıran muzaffer kahramanlar yaşadıkları yurtlarına geri dönerek geri kalan hayatlarını huzur içerisinde sürdürmektedirler. Destan, Altay Türklerinin iyiye ve adalete olan bağlılığını ve inancını yansıtmakla birlikte,

onun felaketler ve ölüm karşısında çok da karamsar olmayan bir bakış açısına sahip olduğunu da göstermektedir.

Açıklamalar

- ¹ Ruh kavramı genellikle olumlu ve olumsuz oluşuna göre ve bedenle ilgili konumuna göre iki grupta değerlendirilmiştir. Bunlardan ilkinde iki türlü ruh ortaya çıkar: 1. Mükemmel, iyi, yüce, üstün ruh; 2. Kötü ruh. Bedenle ilgili konumlarına göre de iki çeşit ruhtan söz edilebilir: 1. İç ruh; 2. Dış ruh (Dilek 2002: 192). Yine bir diğer Tıva kahramanlık destanında Boktu-Kiriş yurdu- nu ve üç karısını alan Çargıraa-Kara-Maadır'ın canının koltuğunun altındaki ben'de olduğunu öğrenince onu öldürür (Ergun-Aça 2004: 457, ayrıca bk. Aça 2011: 77-89).
- ² Destanın asıl adı, Aleksey Grigoreviç Kalkin anlatmasında *Temir Bökö* şeklindedir. Ancak destan Yamayeva tarafından yayınlanırken bu isim *Abms Kaan* olarak değiştirilmiştir (Gül 2008: V).
- ³ Altay Türklerinde dış ruh ve bu ruhun saklandığı yerler konusundaki inanışlarla ilgili olarak bk. Roux 1998: 220-221, 1999: 109-145. Ögel, özellikle İran kaynaklı bazı mezheplerde ölü- lerin etlerinin kemiklerinden ayrıldığını, kemiklerin de yakılarak küllerinin belli yerlerde sak- landığı bilgisini vermektedir. Zerdüştlükte de görülen bu uygulamaların, Zerdüştlüğün Türk- ler arasında etkili olduğu dönemlerde Türk kültürüne de geçmiş olabileceğini belirtmektedir (1991: 190-191).
- ⁴ Ölüp dirilme motifi kökeni itibariyle şamanlığa geçiş ritüelleriyle ilişkilendirilmektedir (ayrın- tı için bk. Aça 2002b: 75-85).

Kaynaklar

- Acıpayamlı, Orhan (1974). *Türkiye'de Doğumla İlgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Aça, Mehmet (1998). *Kozi Körpeş Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araş- tırma*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi
- _____ (1999). "Türk Kahramanlık Destanlarında İç Mücadele ve Yakın Akrabaları Tarafından İhanete Uğrayan Kahraman". *Millî Folklor* 44: 18-23.
- _____ (2000). "Köne Epos" (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki 'Âşıklara Mahsus Evlilik' Konusunun Kaynaklarından 'Alplara Mahsus Evli- lik'. *Millî Folklor* 47: 11-22.
- _____ (2002a). *Kazak Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği*. Konya: Kömen Yay.
- _____ (2002b). "Şamanizm'deki Ölüp-Dirilme Ritüelinden Türk Kahramanlık Des- tanlarındaki Ölüp Dirilmeye". *Millî Folklor* 54: 75-85.
- _____ (2004). "Yaratılış Mitleri, Şamanizm ve Tasavvuf Bağlamında Düşüş, Mahru- miyet ve Hapis". *Millî Folklor* 62: 8-18.
- _____ (2011). "Tıva ve Şor Destanlarında Ölüm". *Bilge Seyidoğlu Kitabı*, İstanbul: Dergay Yay.

- Anohin, A. V. (1987). "Altay Şamanlığına Ait Maddeler". Çev. Abdülkadir İnan. *Makaleler ve İncelemeler I*. Ankara: TTK Yay.
- Atnur, Gülhan (2010). "Sibirya'daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları". *bilig* 55: 51-70.
- Bekki, Selahaddin (2004). "Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi". *Millî Folklor* 62: 53-66.
- _____ (2007). *Maaday-Kara Destanı*, Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Boratav, Pertev Naili (1994). *100 Soruda Türk Folkloru*. 3. Baskı İstanbul: Gerçek Yay.
- Dilek, İbrahim (1998). "Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulaşaşev". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 5: 309-360.
- _____ (2002). *Altay Destanları-I*. Ankara: TDK Yay.
- Duymaz, Ali (2008). "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı". *Bilig* 45: 1-22.
- Elçin, Şükrü (1997). *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. C. 1. Ankara: Akçağ Yay.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Ergin, Muharrem (1994). *Dede Korkut Kitabı-I*. Ankara: TDK Yay.
- Ergun, Metin (1997). *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı-Alıp Manaş*. Konya: Kömen Yay.
- _____ (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____ ve Mehmet Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları*, 1. c., Ankara: Akçağ Yay.
- _____ ve Mehmet Aça (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları*, 2. c., Ankara: Akçağ Yay.
- Ergun, Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: AKM Yay.
- Gül, Veli (2008). *Altayca Almıs Kaan Destanı (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul : Marmara Üniversitesi.
- İnan, Abdülkadir (1992). *Manas Destanı*. Ankara: MEB Yay.
- Naskali, Emine Gürsoy (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Ögel, Bahaeddin (1991). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*. Ankara: TTK Yay.
- _____ (1993). *Türk Mitolojisi-I*. Ankara: TTK Yay.
- Örnek, Sedat Veyis (1979). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: AÜ DTCF Yay.
- _____ (1995). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Rasony, Laszlo (1971). *Tarihte Türklük*, İstanbul: TKAE Yay.
- Roux Jean-Paul (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- _____ (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- _____ (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Sever, Mustafa (2003). "Masallarda Dış Can (Canın Beden Dışında Saklanması)". *Millî Folklor* 60: 161-164.

Some Remarks on the Theme of Death in the Epics of the Altai Turks

Mustafa Aça*

Abstract

Death, which is one of the three important stages in a person's life, occupies a significant place in every society's artistic creations. From time to time death has been the prime subject of works of art, and sometimes it has been a secondary subject running parallel to other subjects. The major factors which make death a significant popular subject are human emotions like fright and obedience since, according to many beliefs, life as we know it will end with death, but a different life, which is new and eternal, will begin.

Analyzing the traces of Turkish culture in different geographies and religious and cultural environments, it can be seen that the beliefs and practices about death are widespread as in other societies. In this regard, Altai Turks' epics, which have a special place in the Turkish epic tradition through their archaic and mythological elements, include many significant beliefs and practice codes.

In this article, Altai epics' way of describing death has been analyzed in three parts: before death, the moment of death and after death. The material used in the study has been taken from the epics titled, Alıp Manaş, Maaday Kara, Altay Buuçay, Er Samır, Ak Tayçı, Malçı Mergen, Kozın Erkeş, and Almış Kaan.

Keywords

Altai Turks, death, epic, tradition, epic narration tradition, belief.

* Instructor, Giresun University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / Giresun mustafaaca@hotmail.com

Некоторые положения о смерти в дестанах тюрков Алтая

Мустафа Ача*

Аннотация

Смерть, являющаяся одной из трех наиболее важных этапов человеческой жизни, занимает значительное место в художественном искусстве всех народов, независимо от их места проживания, культуры и верований. Смерть иногда была основной темой произведений искусства, а иногда рассматривалась параллельно с другими темами и имела второстепенное значение. Среди факторов, делающих смерть настолько популярной самое главное место занимают такие человеческие эмоции, как боязнь и послушание. Так, согласно большинству верований, вместе со смертью кончается жизнь, а с другой стороны начинается новая и бесконечная жизнь. При рассмотрении отражения смерти в разнообразии тюркской культуры и религии на обширной территории расселения тюрков, замечено, что традиции и верования, связанные со смертью настолько же распространены, как и в других обществах. В этом контексте в дестанах тюрков Алтая, занимающих особое место в тюркской эпосной традиции благодаря архаичным и мифологическим элементам, имеются примечательные коды верований и традиций, связанных со смертью.

В данной статье исследована форма рассмотрения смерти в дестанах тюрков Алтая в трех основных стадиях: предсмертие, момент смерти и посмертие. Материалы исследования взяты из дестанов Алып Манас, Маадау Кара, Алтай Буучау, Эр Самир, Ак Тайчы, Малчы Мерген, Козын Еркеш и Алмыс Каан.

Ключевые слова

тюрки Алтая, смерть, дестан, традиция, традицияповествования дестана, вера.

* Преподаватель, университет Гиресун, кафедра турецкого языка и литературы / Гиресун mustafaaca@hotmail.com